QISHLOQ AHOLISI DEMOGRAFIK O‘SISHINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (DANG‘ARA TUMANI MISOLIDA)

Mo‘minov Doniyor G‘ulomovich
Qo‘qon davlat universiteti, Email: doniyorjonmuminov71@gmail.com
Qodirova Dilso‘z Faxriddin qizi
Qo‘qon davlat universiteti, Email: dilsozqodirova4@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Dang‘ara tumanida aholining demografik o‘sishi, demografik jarayonlarga ta’sir etuvchi omillar va uning asosiy tarkibiy qismlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda 2020–2025-yillar bo‘yicha doimiy aholi soni, qishloq aholisi, qishloq joylarda tug‘ilishlar soni, tug‘ilish koeffitsiyenti, tabiiy o‘sish hamda migratsiya jarayonlariga oid ma’lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga hududga xos demografik siyosatning asosiy yo’nalishlari to’g’risida fikrlar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *demografik o‘sish, qishloq aholisi, tug‘ilish, o’lim, tabiiy o‘sish, migratsiya, demografik ko‘rsatkichlar.*

Kirish. Aholining hududiy joylashuvi, soni va tabiiy harakati hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi. Ayniqsa, aholining katta qismi qishloq joylarda istiqomat qiladigan hududlarda demografik jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish alohida ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Farg‘ona vodiysi O‘zbekistonning aholi zich joylashgan, tabiiy ham demografik salohiyati yuqori bo‘lgan hududlaridan biridir. Mazkur hududda qishloq aholisi salmog‘ining, tug‘ilish darajasining yuqoriligi va migratsiya jarayonlarining faolligi demografik jarayonlarni kompleks o‘rganishni talab etadi.

Dang‘ara tumani ushbu jarayonlarni o‘rganish uchun muhim hududiy obyekt hisoblanadi. Milliy statistika qo‘mitasining ma’lumotlariga ko‘ra, tumanning doimiy aholisi 2020-yildagi 172,8 ming kishidan 2025-yilda 181,0 ming kishiga yetgan. Demak, ushbu davrda doimiy aholi soni 8,2 ming kishiga yoki 4,7 foizga oshgan. 2025-yil 1-iyul holatiga esa Dang‘ara tumanining doimiy aholisi 182 654 kishini tashkil etgan. Shundan 142 254 nafari qishloq aholisi, 40 400 nafari shahar aholisi bo‘lgan. Qishloq aholisi tumanning jami doimiy aholisining qariyb 77,9 foizini tashkil etgan.

Shu sababli tadqiqotning asosiy maqsadi Dang‘ara tumani misolida qishloq aholisining demografik o‘sish dinamikasini statistik jihatdan baholash, tabiiy va mexanik harakatning hudud aholisi soniga ta’sirini aniqlash hamda demografik jarayonlarning asosiy tendensiyalarini ochib berishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda statistik, dinamik qatorlar, taqqoslash, nisbiy va o‘rtacha miqdorlar, strukturaviy tahlil hamda demografik koeffitsiyentlarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Asosiy ma’lumotlar O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining Statistika ma’lumotlarini integratsiyalashgan axborot tizimi (SIAT) hamda Farg‘ona viloyati statistika boshqarmasining rasmiy ma’lumotlaridan olindi. SIAT ma’lumotlarida doimiy aholi, qishloq aholisi, tug‘ilish, o‘lim, tabiiy o‘sish, migratsiya va nikoh-ajrimlar bo‘yicha yillik ko‘rsatkichlar keltirilgan.

Tug‘ilish koeffitsiyenti qishloq joylarda tug‘ilganlar sonining qishloq hududidagi o‘rtacha doimiy aholi soniga nisbati asosida, har 1000 aholiga hisoblangan promilleda ifodalanadi [1]. Milliy statistika qo‘mitasi ham mazkur metodologiyani qo‘llaydi. Tadqiqot davri sifatida so‘nggi olti yil, ya’ni 2020–2025-yillar tanlandi. Bu davr demografik jarayonlarning hozirgi holatini va so‘nggi tendensiyalarini aks ettiradi.

Tahlil va natijalar. Dang‘ara tumani aholisining o‘sish dinamikasi. Dang‘ara tumanida demografik o‘sish jarayonining umumiy ko‘lamini aniqlash uchun dastlab doimiy aholi sonining o‘zgarishi tahlil qilindi. Mazkur natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Dang‘ara tumanining doimiy va qishloq aholisi dinamikasi, 2020–2025-yillar

Yil	Doimiy aholi, ming kishi	Qishloq aholisi, ming kishi	Qishloq aholisi ulushi, %
2020	172,8	132,5	76,7
2021	176,4	135,3	76,7
2022	180,8	138,6	76,7
2023	172,7	134,4	77,8
2024	177,1	138,0	77,9
2025	181,0	141,0	77,9

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi, SIAT ma’lumotlari asosida tuzildi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, 2020–2022-yillarda Dang‘ara tumanining doimiy aholisi 172,8 ming kishidan 180,8 ming kishigacha oshgan. 2023-yilda statistik qatorlarda ma’muriy-hududiy hisob-kitoblarga bog‘liq o‘zgarish sabab aholi sonining 172,7 ming kishigacha qayta shakllanganini ko‘rish mumkin. Keyingi yillarda aholi soni yana oshib, 2025-yilda 181,0 ming kishiga yetgan.

Qishloq aholisi soni esa 2020-yildagi 132,5 ming kishidan 2025-yilda 141,0 ming kishiga yetgan. Mutlaq hisobda qishloq aholisi 8,5 ming kishiga yoki qariyb 6,4 foizga ko‘paygan. Bu Dang‘ara tumanida demografik o‘sishning asosiy hududiy bazasi qishloq joylar ekanligini ko‘rsatadi. 2025-yil 1-iyuldagi tezkor ma’lumotlar ham qishloq aholisi ulushining yuqoriligini tasdiqlaydi: 182 654 kishilik doimiy aholining 142 254 nafari qishloq joylarda istiqomat qilgan [2].

Qishloq joylarda tug‘ilish dinamikasi. Qishloq aholisining tabiiy ko‘payishida tug‘ilish asosiy demografik omil hisoblanadi. Shu sababli Dang‘ara tumanida qishloq joylarda tug‘ilganlar sonining o‘zgarishi alohida tahlil qilindi. Tegishli ko‘rsatkichlar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Dang‘ara tumanida qishloq joylarda tug‘ilganlar soni va tug‘ilish koeffitsiyenti

Yil	Tug‘ilganlar soni, kishi	Tug‘ilish koeffitsiyenti, ‰
2020	3 725	27,8
2021	4 049	29,6
2022	4 501	34,0
2023	4 225	31,0
2024	3 801	27,2
2025	3 725	26,2

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi, SIAT.

2020–2022-yillarda Dang‘ara tumanining qishloq joylarida tug‘ilganlar soni sezilarli oshgan: 2020-yildagi 3725 nafardan 2021-yilda 4049 nafarga va 2022-yilda 4501 nafarga yetgan. Ikki yil ichida mutlaq o‘sish 776 nafarni, nisbiy o‘sish esa qariyb 20,8 foizni tashkil etgan. 2022-yilda qishloq tug‘ilish koeffitsiyenti 34,0‰ ga yetgan.

2022-yildan keyingi davrda esa tug‘ilish ko‘rsatkichining pasayishi kuzatilgan: 2023-yilda 4225 nafar, 2024-yilda 3801 nafar va 2025-yilda 3725 nafar tug‘ilish qayd etilgan. Tug‘ilish koeffitsiyenti ham 2022-yildagi 34,0‰ dan 2025-yilda 26,2‰ gacha pasaygan.

2022–2025-yillarda tug‘ilganlar soni 776 nafarga yoki qariyb 17,2 foizga kamaygan va 2020-yil darajasiga qaytgan [3].

Bu holat Dang‘ara tumanida tug‘ilish darajasi yuqori bo‘lib qolayotganiga qaramay, so‘nggi yillarda uning o‘sish sur’atlari barqarorlashayotganini ko‘rsatadi. Tabiiy o‘sishning demografik jarayondagi o‘rni. Aholining tabiiy o‘sishi tug‘ilganlar va vafot etganlar soni o‘rtasidagi farq orqali aniqlanadi. Dang‘ara tumanida mazkur ko‘rsatkich 2020–2025-yillarda doimiy ravishda musbat bo‘lib kelgan. Tabiiy o‘sish dinamikasi 3-jadvalda ko‘rsatilgan.

3-jadval

Dang‘ara tumanida tabiiy o‘sish dinamikasi

Yil	Tabiiy o‘sish, kishi
2020	3 903
2021	4 188
2022	4 351
2023	4 307
2024	4 084
2025	3 886

Manba: Milliy statistika qo‘mitasi SIAT ma’lumotlari.

Jadval ma’lumotlari Dang‘ara tumanida aholining tabiiy ko‘payishi ijobiy bo‘lganini ko‘rsatadi. 2020-yilda tabiiy o‘sish 3903 kishini tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda 4351 kishiga yetgan. Bu davrda tabiiy o‘sish 448 kishiga yoki 11,5 foizga ko‘paygan. 2023–2025-yillarda tabiiy o‘sish biroz qisqargan bo‘lsa-da, 2025-yilda ham 3886 kishini tashkil etgan. Demak, tumandagi aholi sonining tabiiy ko‘payishi hanuz asosiy demografik omil bo‘lib qolmoqda [4].

O‘lim ko‘rsatkichlarining dinamikasi. Dang‘ara tumanida o‘lim koeffitsiyenti 2020–2025-yillarda nisbatan barqaror diapazonda shakllangan. SIAT ma’lumotlariga ko‘ra, umumiy o‘lim koeffitsiyenti 2020-yilda 5,2‰, 2021-yilda 5,7‰, 2022-yilda 5,5‰, 2023-yilda 4,9‰, 2024-yilda 4,9‰ va 2025-yilda 4,9‰ ni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkichlarni tug‘ilish bilan birgalikda tahlil qilish Dang‘ara tumanida tabiiy o‘sishning yuqori bo‘lishining asosiy sababi tug‘ilish va o‘lim o‘rtasidagi katta tafovut ekanligini ko‘rsatadi.

Migratsiya jarayonlari. Demografik o‘sish faqat tabiiy harakat bilan belgilanmaydi. Aholining hududlararo ko‘chib kelishi va ko‘chib ketishi ham hududning yakuniy demografik holatiga ta’sir ko‘rsatadi.

SIAT ma’lumotlariga ko‘ra, Dang‘ara tumaniga ko‘chib kelganlar soni 2021-yilda 750 kishiga yetgan. 2022-yilda 593 kishi, 2023-yilda 410 kishi, 2024-yilda 417 kishi va 2025-yilda 527 kishi ko‘chib kelgan. Migratsiyaning ketish yo‘nalishi esa hudud uchun alohida ahamiyatga ega. 2025-yil 1-iyul holatiga Dang‘ara tumanida 272 kishi ko‘chib kelgan, 375 kishi ko‘chib ketgan va migratsiya saldosi –103 kishini tashkil etgan.

Demak, 2025-yilning ko‘rib chiqilgan davrida mexanik harakat aholi sonini kamaytiruvchi omil sifatida namoyon bo‘lgan. Biroq tabiiy o‘sishning miqdori bundan ancha yuqori bo‘lgani sababli, migratsiya salbiy saldosi tumandagi umumiy demografik o‘sishni to‘liq bartaraf eta olmaydi.

Nikoh va ajrimlar dinamikasi. Demografik jarayonlarning shakllanishida nikoh instituti ham muhim omillardan biridir. Dang‘ara tumanida 2020-yilda 1766 ta nikoh qayd etilgan bo‘lsa, 2021-yilda 1568 ta, 2022-yilda 1590 ta, 2023-yilda 1416 ta, 2024-yilda 1335 ta va 2025-yilda 1306 ta nikoh qayd etilgan. Ajrimlar soni 2022-yilda 247 tagacha yetgan. 2023-yilda 231 ta, 2024-yilda 221 ta va 2025-yilda 194 ta ajrim qayd etilgan.

Mazkur ko‘rsatkichlar tug‘ilish va oilaviy-demografik jarayonlarni yanada chuqurroq o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Biroq nikoh yoki ajrimlarning tug‘ilish darajasiga bevosita sabab bo‘layotgani haqida qo‘shimcha mikrodata va statistik modellashtirishsiz qat’iy xulosa chiqarish maqsadga muvofiq emas.

Muhokama. Olingan statistik natijalar Dang‘ara tumanida demografik o‘sishning asosiy manbai tabiiy ko‘payish ekanligini ko‘rsatadi. 2020–2025-yillar davomida tabiiy o‘sishning barcha yillarda musbat bo‘lishi hududning demografik salohiyati yuqoriligidan dalolat beradi.

Qishloq aholisi sonining 2020-yildagi 132,5 ming kishidan 2025-yildagi 141,0 ming kishigacha oshishi esa demografik o‘sishning asosiy hududiy qismi aynan qishloq joylarda shakllanayotganini ko‘rsatadi.

Tug‘ilish dinamikasi bir xil yo‘nalishda bo‘lmagan. 2020–2022-yillarda qishloq joylarda tug‘ilish soni 3725 nafardan 4501 nafargacha oshgan bo‘lsa, 2022–2025-yillarda 4501 nafardan 3725 nafargacha kamaygan. Tug‘ilish koeffitsiyentining 2022-yildagi 34,0‰ dan 2025-yilda 26,2‰ gacha pasayishi ham ushbu o‘zgarishni tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, migratsiya jarayonlarida salbiy saldo mavjudligi qishloq hududlari uchun muhim masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. 2025-yil 1-iyul holatida ko‘chib ketganlar sonining ko‘chib kelganlardan yuqori bo‘lishi mehnatga layoqatli aholining hududdan chiqib ketishi, bandlik va iqtisodiy imkoniyatlar bilan bog‘liq omillarni alohida tadqiq qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Shu sababli Dang‘ara tumanining demografik rivojlanishini faqat tug‘ilish ko‘rsatkichlari orqali baholash yetarli emas. Tabiiy harakat bilan bir qatorda migratsiya, yosh-jins tarkibi, nikoh-ajrim jarayonlari, bandlik, ta’lim va ijtimoiy infratuzilma ko‘rsatkichlarini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish talab etiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin: Birinchidan, Dang‘ara tumanida demografik o‘sish tendensiyasi mavjud. Doimiy aholi soni 2020-yildagi 172,8 ming kishidan 2025-yilda 181,0 ming kishiga yetgan.

Ikkinchidan, qishloq aholisi tumanning demografik tarkibida ustun mavqega ega. 2020–2025-yillarda qishloq aholisi 132,5 ming kishidan 141,0 ming kishiga oshgan. 2025-yilda qishloq aholisi tumanning doimiy aholisining qariyb 78 foizini tashkil qilgan.

Uchinchidan, qishloq joylarda tug‘ilishning eng yuqori ko‘rsatkichlaridan biri 2022-yilda kuzatilib, tug‘ilish koeffitsiyenti 34,0‰ ga yetgan. Keyingi yillarda ushbu ko‘rsatkich pasayib, 2025-yilda 26,2‰ ni tashkil qilgan.

To‘rtinchidan, tabiiy o‘sish Dang‘ara tumanida demografik o‘sishning asosiy manbai hisoblanadi. 2025-yilda tabiiy o‘sish 3886 kishini tashkil etgan.

Beshinchidan, migratsiya jarayonlari tumandagi demografik o‘sishni qisman cheklovchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. 2025-yil 1-iyul holatiga ko‘chib kelganlar soni 272 kishi, ko‘chib ketganlar soni 375 kishi bo‘lib, migratsiya saldosi –103 kishini tashkil qilgan.

Oltinchidan, demografik siyosatni ishlab chiqishda qishloq aholisi sonining o‘sishi bilan birga tug‘ilishning so‘nggi yillardagi pasayishi, migratsiyaning manfiy saldosi, bandlik va ijtimoiy infratuzilma masalalarini ham hisobga olish zarur.

Takliflar. 1. Dang‘ara tumanida demografik jarayonlarni muntazam monitoring qilish uchun tug‘ilish, o‘lim, tabiiy o‘sish va migratsiya ko‘rsatkichlarini mahallalar kesimida tahlil qilish tizimini takomillashtirish.

2. Migratsiyaning asosiy sabablarini aniqlash maqsadida yosh, jins, ma’lumot darajasi, kasb va bandlik bo‘yicha tanlanma so‘rovlarni muntazam tashkil etish.

3. Yosh oilalarni qo‘llab-quvvatlash, maktabgacha ta’lim va tibbiy xizmatlarning hududiy qamrovini yaxshilash orqali demografik rivojlanish uchun qulay ijtimoiy sharoitlarni mustahkamlash.

4. Mehnatga layoqatli aholining hududdan chiqib ketishini kamaytirish uchun qishloq joylarda yangi ish o‘rinlari yaratish, kichik biznes va oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan choralarni kuchaytirish.

5. Demografik siyosatni faqat aholi sonini ko‘paytirishga emas, balki aholining hayot sifati, bandligi, sog‘lig‘i, ta’lim darajasi va hududiy infratuzilmasini yaxshilash bilan uyg‘unlashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Mo‘minov D. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. O‘quv qo‘llanma. Qo‘qon. “Art Press” nashriyoti. 2024.

2. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Statistika ma’lumotlarini integratsiyalashgan axborot tizimi (SIAT). Doimiy aholi soni bo‘yicha ma’lumotlar. – 2026-yilgi elektron ma’lumotlar bazasi.

3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Permanent population (Rural). SIAT statistik ma’lumotlar bazasi. – 2026-yilgi elektron ma’lumotlar bazasi.

4. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Number of births (rural). SIAT statistik ma’lumotlar bazasi. – 2026-yilgi elektron ma’lumotlar bazasi.

5. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Number of arrivals (total). SIAT statistik ma’lumotlar bazasi. – 2026-yilgi elektron ma’lumotlar bazasi.

6. Farg‘ona viloyati statistika boshqarmasi. Dang‘ara tumanida doimiy aholi soni 182 654 kishiga yetdi. – 2025. – 21 avgust.

SHAHARLARNING ZAMONAVIY URBANISTIK TASNIFI

Jumaxonov Shavkatjon Zairjonovich
Geografiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Namangan davlat universiteti
Toshpo‘latov Abduqodir Muhammadjon o‘g‘li
Geografiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Ziyokor internatsional school NTM oliy toifali o‘qituvchisi
Habibullayev Javohir Jahongir o‘g‘li
Geografiya yo‘nalishi 2-bosqich iqtidorli talabasi
Namangan davlat universiteti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XXI asrda aholi punktlarini tasniflashda shakllangan zamonaviy urbanistik yondashuvlar o‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlar tizimi sifatida tahlil qilingan. Tadqiqotda tasniflashning yettita o‘lchanadigan yo‘nalishi ajratilgan, ya’ni aholining yosh tarkibi, migratsion balans, tabiiy xavfga bardoshlilik darajasi, qurilish fondining vertikal rivojlanishi, kapitalning hududiy konsentratsiyasi, ekologik samaradorlik va boshqaruvning raqamlilik darajasi. Har bir yo‘nalish uchun xalqaro miqyosda qiyoslanuvchi ko‘rsatkichlar tizimlashtirilib, ularning arxitektura va landshaft dizayni sohasidagi loyihaviy oqibatlari aniqlangan. Tahlil natijasida zamonaviy tasnif yo‘nalishlari bir-birini istisno etmasligi, balki kesishishi va aynan kesishmalarda shaharning ko‘p o‘lchovli indeksli profili shakllanishi asoslab berilgan. Xulosa qismida mazkur yondashuvni O‘zbekiston shaharsozligi amaliyotiga joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.*